

БЕДСТВИЕ СЛЕД БЕДСТВИЕТО: НАВОДНЕНИЕ И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ В ЕДНО БЪЛГАРСКО СЕЛО

Петър Петров

DISASTER AFTER THE DISASTER: FLOOD AND RECOVERY IN A BULGARIAN VILLAGE

Petar Petrov

Abstract

After heavy rains and rapid snowmelt in February 2012, the dam of an artificial lake collapsed and the water flooded the village Biser. It took the lives of six people, destroyed 56 houses and damaged many others. What does this flood tell us about society is the general question that the present paper is addressing. Empirically, it is based on ethnographic fieldwork in Biser and in other Bulgarian villages and small towns that have been flooded over the past ten years as well as on the analysis of publications in the media. The first section uses as a starting point the conceptual definition of natural disasters as phenomena that occur at the intersection of nature and society. It shows how political, economic and social practices have a share in the causation of floods. Mismanagement and neglect of infrastructure belong to the “potentially destructive agents” that accumulate problems, create unsafe conditions and generate “natural” disasters. From another theoretical point of view, disasters are conceptualized as “empirical windows upon the inner working of society” that give us insights into values, attitudes, practices, and processes that are dominant in a particular society. In the Bulgarian case, these include indifference and even irresponsibility of politicians, experts and “common” people towards public sphere (outdoor space, infrastructure, regulations, laws, common interests, welfare), lack of long-term planning, and focus on short-term profits that is characterized by both disrespect of legal norms and disregard of safety rules and measures. The second section deals with the political use of rescue operations, social assistance, and reconstruction in Biser. The disaster management was simultaneously carried out as a political image-management and the reconstruction became an arena for political activism. The government pushed itself into the spotlight in the role of local crisis manager. Using the media, the politicians focused the public attention on the visibility of their assisting and rebuilding projects (material and financial aid, compensation, reconstruction of damaged houses, construction of new houses). The last section shows how aid and reconstruction caused a new disaster, a social one. The recovering projects and the

resource allocation turned into “destructive agents” that triggered social conflicts. The initially single group of flood-affected people was disintegrated into several groups that were defined by the type and the amount of material and financial aid they received. Envy, mutual distrust, competition and even hostility broke out. Since the reconstruction followed a top-down approach and was guided by political decisions, it largely neglected local social reality. It did not return the village back to normal, as the government wanted, but rather it reshaped and restructured the village both physically and socially. In the analysis, G. Foster’s theory of the image of limited good and E. Banfield’s concept of amoral familism are referred to.

Keywords: *anthropology of disasters, post-disaster conflicts, recovery aid, reconstruction, limited good, morality*

Интересът ми към бедствията датира от лятото на 2000 г. Той беше предизвикан не от самите катастрофални събития, а от по-сетнешните социални драми около едно магаре. 2000 беше годината с най-много на брой и най-големите по площ горски и полски пожари в България, откакто се води статистика за тях. Те засегнаха не само обширни горски и полски територии, но и няколко села в област Хасково, в които изгоряха къщи, стопански сгради и животни.¹ От това време може би най-помнещо се остана „Костовото магаре“. На 16 юли, при посещението си в Константиново, едно от най-пострадалите села, тогавашният министър-председател Иван Костов поръча на съпровождащия го областен управител на баба Марушка, самотна 80-годишна жена, да бъде купено магаре, за да си имала „другарче“, а той (Костов) щял да го плати. Не стана ясно дали премиерът е бил воден от лични човешки емоции или от политически мотиви, или може би от досада – защото поради глухотата си старицата не спирала да се вайка и жалва на висок глас, че магарето ѝ изгоряло, надвиквайки всички насъбрали се около Костов местни хора. Ден-два след това на баба Марушка доставиха магаре, за което премиерът беше платил 220 лева. Медиите превърнаха случката в сензация. Поток от журналисти се насочи към Константиново за репортажи, снимки на магарето и интервюта с баба Марушка, кмета и други жители на селото. Наред с представянето на сериозни проблеми в публикациите си, влиятелните всекидневници, подобно на жълтата преса, гадаеха дали магарето е мъжко или женско, а след като най-сетне полът му беше установен – дали то е бременно; отделяха внимание на името, което бабата му беше дала – София, и на сините маниста на герданчето му. От своя страна, политическите опоненти на Костов и някои политически анализатори се отнесоха към премиерския жест с ирония и дори сарказъм, посветиха му карикатури, интерпретираха го като популистки акт и превърнаха израза „Костовото магаре“ в метафора за политически попу-

¹ Вж. новините и репортажите във всекидневниците от месец юли 2000 г., особено от 10 юли нататък.

лизъм. С много по-малко внимание бяха удостоени емоциите и социалното напрежение, които премиерският подарък предизвика в Константиново – упреци, кавги, изблици на недоволство, гняв и завист: спрямо Костов, защото не беше *дал* и на останалите засегнати от пожара, спрямо медиите, защото се въртяха главно около баба Марушка, както и спрямо самата нея, защото беше *получила* нещо, което останалите засегнати смятаха, че също трябваше да получат.²

Представям тази история, за да покажа още в началото, че гледам на бедствията не толкова като на предмет на изследване, колкото като на структуриращ фактор, създаващ един много чувствителен и наситен с преживявания и емоции контекст, в който могат да бъдат изследвани съвсем други феномени, сами по себе си не обезателно свързани (само) с бедствията – социалните конфликти и завист, например, както в случая от Константиново. В антропологията бедствието може да се използва като „естествена лаборатория“, „лупа“ или „crise revelatrice“ при изследването на фундаментални особености на културите и обществата, както пише Антъни Оливър-Смит,³ един от пионерите и най-продуктивните автори в антропологията на бедствията (anthropology of disaster), или като „прозорец към вътрешната работа на обществото“, както се изразява друг автор (Alexander 2005: 25), т.е. бедствието е инструмент, даващ на изследвателя близък и дълбок поглед върху функционирането на обществото. Аз бих казал по-скоро, че то създава изследователско поле, в което могат да бъдат поставяни въпроси и търсени отговори. Така или иначе, познавачите изтъкват свойството на бедствията, което и аз бях доловил през 2000 г. като начинаещ, да създават контекст, в който почти всички⁴ аспекти и особености на социалния живот се проявяват по-отчетливо и по-интензивно (поради интензивността на преживяванията) и са по-видими отколкото в „нормалното“ всекидневие, което от своя страна позволява изследването на бедствията да бъде приносно за изучаването на политически, икономически и социални процеси, културни нагласи и ориентации, социални отношения и лоялности, ценности и начини на поведение.⁵ В тази посока на мислене насочва и моделът на генерирането

² Вж. напр. статията на Емил Спахийски „Иван Костов, магаричата София и хорската завист“ във в-к „Сега“, 22.7.2000 г.

³ Oliver-Smith 1996: 304, 320, Oliver-Smith, Hoffman 2002: 11. Оливър-Смит посяга към френското клише (буквално: разкриваща криза или криза-разкривателка), което във френските медии и анализи се използва за означаване на политически, икономически, финансови и други кризи, които изваждат наяве „скрити“, дълбочинни процеси и състояния в обществото или икономиката. Reveal и display са едни от най-често използваните глаголи в статиите на Оливър-Смит, когато той пише какво „правят“ бедствията: те разкриват, показват, изваждат на повърхността.

⁴ За бедствията като „тотализиращи“ феномени вж. Oliver-Smith 1996:304, Oliver-Smith 1999: 20, Oliver-Smith, Hoffman 2002: 6.

⁵ Вж. Dove, Carpenter 2008: 24, Geenen 2003: 10–11, Oliver-Smith 1996: 309–312, Oliver-Smith, Hoffman 2002: 7–12.

на уязвимост, разработен от Wisner et al. (2004: 50–55, 216–217): Уязвимостта се разглежда като процес, като верига от причини и следствия, в началото на която стоят основни, дълбинни причини (root causes), това са културните и политическите системи, властовите структури, ограниченият достъп до власт и ресурси и др. Те водят към втора брънка в модела – към носещи риск фактори на социален натиск (dynamic pressures), например липсата на капитал (човешки, социален, финансов), отговорни институции, инвестиции, етични норми и други дефицити в публичната сфера, а този натиск в крайна сметка и вече на повърхността се проявява във физически, икономически, социални и институционални несигурности (unsafe conditions) – опасни места за живеене, рискова инфраструктура, неподходящи строителни материали, свит бюджет или бедност, липса на превенция и защита и т.н. С други думи, натискът изкарва дълбинните причини наяве под формата на различни несигурности, които в комбинация с природен или технологичен разрушителен агент могат да генерират бедствие. От антропологична гледна точка според мен тази тази логика може да се използва в обратен порядък: с изследването на видимите форми и процеси да се достигне до дълбинните структури.

На следващите страници ще се постарая да покажа по материали от село Бисер,⁶ едно от най-пострадалите селища при наводнения през последните петнадесет години; как политически, икономически и социални действия имат дял в причиняването на бедствия; как катастрофата и борбата с последиците от нея биват инструментализирани политически и как начинът на помощ и възстановяване предизвиква социални конфликти.

Как беше наводнено селото

Село Бисер се намира близо до общинския център – град Харманли, Хасковска област, разположено е на река Бисерска, която няколко километра под селото се влива в Марица. В горното ѝ течение, на десетина километра над селото до момента на катастрофата се намираше изграденият в началото на 60-те години на XX век язовир Иваново, който в десетилетията след това е служил за напояване и за нуждите на разположения редом военен полигон. С площ от 8,7 хектара, обем от три милиона кубика и височина на насипната стена от 19 ме-

⁶ При представянето на процесите и събитията се основавам на критичния прочит и преглед на около 150 публицистични материала, посветени на наводнението и възстановяването на с. Бисер, в медиите (печатните и електронните издания на вестниците „Сега“, „Дневник“, „Стандарт“ и Труд“, информационните агенции „Фокус“ и „Медиапул“, Радио Дарик и телевизиите БНТ, bTV и Нова телевизия), както и на собствени материали от теренна работа в село Бисер през 2013 г., включваща наблюдения и интервюта с местни жители, в това число с двамата кметове на селото съответно в периода 1999–2011 г. и 2011–2015 г. Теренното проучване осъществих в рамките на проекта „Култури, памет, наследство в района на южната българска граница“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“.

тра, той е бил един от големите микроязовири в региона и страната. Селото има население от близо 800 души. В средата на XX век броят му е бил двойно по-голям, но е намалял вследствие на миграцията към градовете след форсирането на кампаниите за колективизация на селското стопанство и за индустриализация през социализма, а в по-ново време – вследствие на постсоциалистическите трансформационни процеси. Миграциите и демографското развитие обясняват факта, че част (трудно е да се определи колко, включително заради острите спорове по този въпрос след наводнението) от около 430-те къщи са необитаеми или сезонно обитаеми; някои от тях са били изоставени и към момента на наводнението са били в занемарен вид и дори рушащи се. Пак към този момент архитектурният облик на селото е белязан от съжителството на старо и ново. Малки едноетажни къщи съседстват с големи двуетажни. Построените през последните петдесетина години къщи са масивни, изградени са от бетон и индустриално произведени тухли, докато градивото на онези, строени преди това, се състои от дървени греди и кирпичени тухли.

В края на януари и началото на февруари 2012 г. в Южна България започва покачване на нивата на реките и язовирите вследствие на обилни дъждове и едновременно снеготопене. В утрото на 6 февруари ледени блокове от замръзналата повърхност на язовир Иваново, начупена от събралата се над нея дъждовна вода, се струпват при преливника и го запушват, с което попречват на оттичането на водата. Язовирната стената не издържа на повишеното налягане на водата и се къса. Водните маси бързо достигат селото; носените от тях изкоренени дървета, ледени блокове и други предмети препречват водостока между стълбовете на моста на Бисерска, свързващ двете части на селото, и водят до допълнително повишаване на водното ниво. Така вълната, достигнала на места височина от около два метра, опустошава ниските части на селото – улици, дворове, градини, къщи и стопански постройки; засяга в различна степен около 150 къщи, 56 от които са срутени от самото наводнение или са съборени по-късно поради негодност за обитаване. Повечето от тях са били кирпичени, като някои са разрушени не от самата вода, а от носените от нея дървета и други големи предмети. Стихията взема шест човешки жертви, отвлеча и удавя множество животни.

Още същия ден медиите направиха всеобщо достояние, че не е известно кой е собственикът на язовира и че на стената, включително при изпускателя е имало каверни и течове, за които кметът на селото, общинските и областните институции съответно в Харманли и Хасково, както и централни институции в София (Министерството на земеделието и Министерството на отбраната) са знаели най-малкото от 2006 г. През тези шест години проблемът е бил „потопен“ в бюрократичната преписка между въпросните институции, предмет на която е било не техническото му решаване, а взаимното прехвърляне на отговорност в междуинституционалния спор каква собственост (общинска или държавна) е язовирът и кой именно е собственикът (по закон той е длъжен да поддържа и контролира язовира), в крайна сметка спор за това, кой да поеме

разходите за ремонта. Поредното и последно писмо на общинския кмет до областната управа, в което язовирът отново се сочи за потенциална опасност, е написано само седмица преди катастрофата, а бившият, дългогодишен кмет на Бисер (1999–2011 г.), който многократно е изтъквал проблемите с язовира пред висшестоящи инстанции, още в началото на краеведската си книга, публикувана няколко месеца преди наводнението, пише, че Иваново и друг съседен язовир „представляват реална заплаха за с. Бисер от наводнения“ (Павлов 2011: 7).

Но бедствията често имат много по-дълго развитие или, може да се каже, биография. Началната точка на биографията на бедствието в Бисер всъщност е била сложена точно петдесет години преди катастрофата. 50-те и 60-те години на XX век са време на усилена модернизация на селското стопанство след колективизацията му. На мястото на множеството дребни парцели обработваема земя, в кооперативните и държавните земеделски стопанства са създадени големи по площ блокове, за чието обработване и напояване са необходими съвършено нова инфраструктура и методи. За целта през въпросния период се осъществява масово строителство на язовири и микроязовири, за което обаче страната не разполага с достатъчен брой квалифицирани кадри. Строежът на неопределен брой язовири се планира и ръководи от лица без или с минимални знания и опит. Сред тях е и язовирът Иваново, на чийто строеж през 1961–1962 г. работят членовете на местното ТКЗС и бригади за „доброволен“ труд от селото. При разследването на прокуратурата след наводнението, не беше открита никаква строително-техническа документация; установи се, че стената още при проектирането ѝ не е съответствала на очаквания обем вода. Всъщност още през 60-те години, веднага след построяването на язовира местното население го възприема като заплаха. Споменатият кмет споделя спомени от своето детство в интервюта за медиите през 2012 г. и при срещата ни година по-късно: по онова време родители, баби и дядовци предупреждавали децата да не си играят на реката, като ги плашели с язовира. Постсоциалистическите трансформации носят със себе си нови проблеми. При ликвидацията на ТКЗС и приватизирането или преразпределението на собствеността им, предприятията, които имат финансови, технически и кадрови ресурси за експлоатация и поддръжка на язовири, проявяват интерес само към големите, носещи печалба язовири. Стоици микроязовири остават неатрактивни в стопанско отношение и са предадени в собственост на общините, на чиято територия се намират, а те, особено селските и малките градски, нямат въпросните ресурси. Още при големите наводнения през 2005 и 2006 г. излезе наяве, че общините са занемарили поддръжката както на язовирите и намиращите се под тях реки и дерета, така и на другите хидротехнически съоръжения – диги, бентове, помпи, отводнителни канали. С течение на времето насипът на стените е улегнал, но не са взети мерки за възстановяване на необходимата височина на стените. По насипа при короните на стените са израснали храсти, които с корените си повреждат стените, а със стеблата и клоните си намаляват оттока през преливниците. Прелив-

ниците, изпускателите, помпите, механизмите за задвижване и измервателните уреди са не само технически остарели, но и физически износени, ръждясали, развалени или счупени, а често и неналични – защото са откраднати и предадени на вторични суровини. Коритата на реките и деретата под язовирите са затлачени; върху нестабилните наноси растат храсти и дървета, понякога и цели гори. Едновременно с това речните брегове и корита се утвърждават като удобно място за бързо и лесно освобождаване от едри битови и строителни отпадъци.⁷ В случая с язовир Иваново, както споменах, години наред са съществували неотстранени и задълбочаващи се технически проблеми със стената, но също и с преливника и изпускателя, а що се отнася до речното корито под нея, последното му почистване преди наводнението е осъществено през 2007 г. – факт, който обяснява защо мостът в селото се е запушил и част от къщите са били разрушени от носени от водата дървета и други големи предмети.

Видно е, че едва след продължително (десетилетия наред) взаимодействие на политически, икономически и социални фактори се натрупват проблеми и дефицити и се създават условия както на уязвимост, така и за отприщване на катастрофа.⁸ Затова бедствието в Бисер следва да се разглежда не като изолирано, ограничено във времето събитие, а като дълъг процес, в който внезапното настъпване на катастрофа под въздействието на отприщващ хидрометеорологичен агент е само кулминационна точка. Опасността, разпозната през 2006 г. и даже далеч преди това, едва ли щеше да се реализира в катастрофа, ако поведението на институциите не беше безотговорно. В крайна сметка излиза, че катастрофата се дължи на отказа или неспособността на институциите да намерят решение на проблема – да отстранят или минимизират опасността. В случая с язовир Иваново ролята на „човешкия фактор“ в създаването на условия за катастрофа е особено отчетлива. Случаят представлява христоматиен пример за социалния генезис или социалната обусловеност на бедствията, както и за това, че самите бедствия са социален феномен – възглед, който през последните десетилетия доминира в изследващите ги социални и хуманитарни науки.⁹

Ако погледнем към обществото през „лупата“ или „прозорца“ на бедствието, отчитайки неговата социална и историческа обусловеност, то представеният от мене случай откроява безгрижието и даже безотговорността както на политици и експерти, така и на гражданите по отношение на публичната сфера.

⁷ Маркираните в този параграф несъобразности бяха дискутирани в медиите след наводнението. За по-подробно представяне и анализ вж. напр. в-к „Капитал“ от 10.2.2016 г.

⁸ За историческата обусловеност на уязвимостта и бедствията вж. Nilhorst, Bankoff 2004: 3–6, Luig 2012: 6, Mauch 2009: 4–6, Oliver-Smith 1999: 29. В антропологията тя е разпозната още през 50-те години на XX век, далеч преди да се заговори за антропология на бедствията, например от Реймънд Фърт, вж. Dove/Carpenter 2008: 22.

⁹ Той е застъпен в публикациите на всички изследователи на бедствия, на които се позовавам в настоящата статия. От около четиридесет години насам изследователският интерес е насочен главно към въпроса, как хората чрез своите действия генерират определени условия на уязвимост, които могат да имат катастрофални последици.

Под „публична сфера“ имам предвид в най-широкия смисъл на думата външните пространства (вкл. природата и модифицираната от човека природа), публичната инфраструктура, законите и предписанията, обществените интереси и благополучие. На очи се набиват също липсата на дългосрочно планиране, незачитането на законови и технически норми, както и безразличието спрямо рисковете и възможните последици.

Тук всъщност става дума за добре познати (най-малкото на етнологите) нагласи, начини на мислене и поведение, както и за лежащи в основата им ценности, които са се формирали не по-късно от края на XIX век и оттогава насам постоянно са възпроизвеждани и адаптирани към нови политически и икономически условия. Към тях се числят силно изразеното разграничаване на публичното и частното в жизненото пространство, концентрирането върху частната сфера (вътрешните, домашните пространства, семейството, тесния кръг на близките) и безразличието към публичната сфера.¹⁰ Публичната инфраструктура, може да се каже, публичната материална култура бива възприемана като нещо чуждо, и то в двояк смисъл – като нещо, което може да бъде пренебрегвано, занемарявано и дори унищожавано (защото не принадлежи към високо ценената частна сфера) и същевременно като безстопанствен ресурс, от който всеки може да се възползва. Тясно свързани с пропастта между публичното и частното са и стратегиите и практиките на неспазване или заобикаляне на формални правила. В условията на отличаващата се с дефицити социалистическа икономика и на постсоциалистическия грабителски капитализъм тези модели на мислене и поведение се утвърждават все повече и намират изражение във все по-креативни форми.¹¹ Именно тези културни ориентации и поведенчески модели лежат в основата на отношението и действията (или бездействието) спрямо язовирите, реките, хидротехническите съоръжения и техния контрол и експлоатация. Те са социокултурните предпоставки или „дълбинните причини“ за разглежданото тук бедствие, но, както наблюденията ми показват, и за много други – нека спомена само наводненията в гр. Цар Калоян през 2007 г. и варненския квартал Аспарухово през 2014 г.

Възстановяването като спектакъл

Както стана дума, становището, че бедствията, включително „природните“, са социален феномен, е общо споделяно в социалните науки. Самият термин „природно бедствие“ е социоцентричен и като словосъчетание с единия си член

¹⁰ Вж. Джордано 2006: 186 и сл., Петров 2009, Roth 1998, особено с. 74–75. За тези начини на мислене и поведение в края на XIX и началото на XX век добър източник представляват записките на Димитър Маринов по „Народно карателно (углавно) обичайно право“ от 1907 г., вж. фототипно издание в Маринов 1995.

¹¹ Рот 1998 [Roth 2000], Roth 2008, Roth 2011.

(бедствие) отправя към социална криза, а с другия си член (природно) – към природно явление, което бива смятано за (съ)причинител.¹² В самата природа обаче не съществуват бедствия, те се разразяват само в обществото: един съвсем нормален хидрологичен или геофизичен феномен, какъвто са съответно наводненията и земетресенията, става бедствие, само когато засегне хората, но не и когато се проявява далеч от тях. Бедствия винаги се мислят като явления, причиняващи щети и загуби на обществото, т.е. те винаги отправят към някаква човешка драма и винаги биват възприемани и оценявани чрез последиците за хората и размера на щетите. Дали едно екстремно природно явление ще бъде определено като бедствие, зависи от значимостта на тези последици за засегнатите хора. Село Бисер например сравнително често, последно през 2010 г., е спохождано от наводнения, които засягат градините в близост до реката и причиняват стопански щети, но тези наводнения никога не са мислени като бедствия. За бедствия обикновено се смятат онези явления, които водят до такива масивни нарушения и дори сривове в социалната система, до „екстремна социална криза“ (Geenen 2008), с която засегнатата група не може да се справи сама. Опциите ѝ за действие са силно ограничени, защото тя не разполага с капацитет, ресурси и конвенционални, рутинни практики, с които да овладее кризисната ситуация. Оттук идва и обичайното за тези ситуации чувство на безпомощност и нуждата от външна помощ – най-често от страна на държавата, но понякога и на неправителствени, религиозни, международни и други организации.

В тази посока е дефинирано бедствието и в българския Закон за защита при бедствия: „значително нарушаване на нормалното функциониране на обществото, (...) предотвратяването, овладяването и преодоляването на което надхвърля капацитета на системата за обслужване на обичайните дейности по защита на обществото.“¹³ При тази формулировка законодателят очевидно е изхождал на първо място от задачите на държавата и това е обяснимо, тъй като законът урежда преди всичко действията именно на държавните институции и тяхната координация, но същевременно е оценил и състоянието на засегнатите хора – те се намират в положение отвъд предела на всекидневната „нормалност“. Още при тази дефиниция в началото на закона и по-нататък в разделите му, регулиращи предоставянето на неотложна и възстановителна помощ, засегнатите хора се разглеждат като зависими от външна помощ, която се очаква да ги върне към „нормалното“. Ако в цитираното определение нормалността е дефинирана широко – като отнасяща се до функционирането на обществото, то в следващите членове на закона на възстановяването са придадени изключително материални измерения (строителство, ремонти и т.н.). България не е уникална с това разбиране; подобни схващания са залегнали в нормативните

¹² Вж. Groh, Kempe, Mauelshagen 2003.

¹³ Законът е приет през 2006 г.; цитираната дефиниция е дадена при изменението му през 2011 г.

актове на повечето държави и се дължат на все още влиятелни научни и политически постановки, в които не се прави разлика между материално и социално възстановяване или, по-скоро, се приема, че възстановяването на социалния живот някак си съвсем естествено ще последва от възстановяването на материалната среда за живот.¹⁴ Антропологични изследвания от различни части на света многократно са показвали несъстоятелността на тези схващания и разрушителните социални ефекти на обичайните за държавните институции, инвеститорите и строителните предприемачи top-down методи за възстановяване, които обикновено са насочени към вещественно, оптически видимо реализиране на техните (понякога грандиозни) проекти, без или почти без да бъдат вземани под внимание местните социални особености и още по-малко мнението на местните жители.¹⁵

Независимо от възгледите си по тези въпроси и от залегалите в законите предписания политиките, особено управляващите, поначало са много чувствителни към бедствията и възстановяването, защото те ги поставят пред изпитания, в които проличават силните и/или слабите им страни; защото те могат да предизвикат не само социални вълнения и протести, но дори и падане на правителства и политически промени. Дискусиите при търсенето и – често – прехвърлянето на отговорност и вина за бедствията, както и мерките за възстановяване почти винаги са арена на политически активизъм и антагонизъм – между различни политически групировки на различни нива, между управляващи и опозиция.¹⁶ Политическият и социалният натиск е другият фактор, наред с нормативния, който обикновено кара управляващите да се стремят към осъществяването на бързо, ефикасно и най-вече публично видимо възстановяване – за да дадат с това видимост на способността си да се справят с проблеми.

„Министерство на бедствията“ беше краткото и иронично, но и адекватно название, използвано както в политическото говорене, така и в повечето медии, станеше ли дума за ръководеното от Емел Етем „Министерство на държавната политика при бедствия и аварии“, учредено от правителство на Сергей Станишев (2005–2009 г.).¹⁷ Съставянето на доминираното от Българската социалистическа партия коалиционно правителство през август 2005 г. съвпадна с периода на проливни дъждове, предизвикали множество наводнения. При от-

¹⁴ Вж. критиката на Oliver-Smith 2005: 50–57, Tierney, Oliver-Smith 2012: 125–128.

¹⁵ Вж. напр. Luig 2012: 15–19, Oliver-Smith 2005, статиите в сборника на Barenstein, Leemann 2013 и изследването на Boscoboinik 2012, което разкрива, как възстановяването понякога води до „социокултурно бедствие след природното бедствие“.

¹⁶ За политическата инструментализация на бедствията и възстановяването вж. напр. Dove, Carpenter 2008: 21, Oliver-Smith 1996: 309–310, Sökefeld 2012.

¹⁷ През 2008 г. названието му беше променено на Министерство на извънредните ситуации, но това не попречи наложилото се иронично название да бъде употребявано и по-нататък. Следващото правителство закри министерството и създаде Главна дирекция „Гражданска защита“ (от 2011 г. насам Пожарна безопасност и защита на населението) в МВР.

страняването на щетите и подпомагането на пострадалите кабинетът и новото ведомство не само действаша мудно и неефективно, но бяха и заподозрени в корупционни сделки при харченето на големи суми за не особено скъпи фурго-ни и сглобяеми къщи. При следващите проливни дъждове и наводнения – през пролетта на 2006 г. – действията му не бяха по-различни и през април доведоха до първия вот на недоверие към кабинета. Мотивите на внеслите го в парла-мента опозиционни партии бяха именно неспособността на правителството да се справи с бедствената ситуация след двете серии от наводнения и корупцион-ните практики при усвояването на средствата (вж. Мардиросян 2009: 146–147).

Отличителна черта на реториката на министерството бяха постоянните обви-нения към природата. За да се измъкнат от отговорност и критика, министърът и служителите ѝ постоянно препращаха към природата-злосторница и намира-ха причините за бедствията в необичайни, екстремни метеорологични явления. По-малко от година след наводнението на град Цар Калоян (06.08.2007 г.), от-нело живота на осем души, оставило около петстотин без подслон и разрушило или повредило 70% от инфраструктурата на града, разследването беше спряно с мотива, че дъждовете били толкова обилни, че така или иначе щели да доведат до скъсването на стената на един от двата микроязовира в близост до селището. Всъщност концесионерите (близки до местната власт и политическата партия на министъра) бяха използвали двата язовира с неузаконено и технически не-обезпечено променено предназначение – за рибарници вместо за напояване; за да има достатъчно вода и кислород за рибата, не бяха поддържали свобод-ни обеми, които да поемат водата от очакваните обилни валежи; няколко го-дини преди това ремонтните работи по стената на злополучния язовир били извършени без експертиза и даже без елементарно спазване на техническите изисквания. Чрез позоваването на някаква природна неизбежност от отговор-ност за (съ)причиняване на катастрофата бяха освободени концесионерите, об-щинският кмет и общински служители – всички те, имащи отношение към не-прозрачния търг, промяната на предназначението и липсата на контрол върху експлоатацията.¹⁸ Отстраняването на щетите и подпомагането на засегнатите също търпеше критики. При посещението ми през август 2010 г., три години след наводнението, все още можеха да се видят множество следи от него и да се срещнат немалко недоволни хора.

По съвършено друг начин подходи следващият кабинет – съставеното от Политическа партия ГЕРБ правителство на Бойко Борисов (2009–2013 г.), за което наводнението в Бисер беше първото голямо предизвикателство в облас-тта на управлението на бедствените ситуации. Спасителните операции проте-коха почти перфектно. В тях бяха ангажирани военни, пожарникари, алпини-сти, водолази, лекари; в акция бяха вкарани високопроходими машини, лодки и хеликоптери. Намерилите спасение по покривите и горните етажи на къщите

¹⁸ За подробности вж. „Премълчаната истина: Не дъждът, а човешка немарливост причини трагедията в Цар Калоян“ във в-к „Капитал“, 17.8.2007.

хора бяха изведени навреме, измръзналите – откарани в болница, останалите без подслон – настанени в училището. Сътрудници на Червения кръст предоставиха на засегнатите храна, вода, топли напитки, дрехи и одеяла.

Спасителните и подпомагащите действия се осъществиха не само на бързи обороти, но и с участието на четирима министри. Преди да се появи лично в ранния следобед, Борисов беше командирован в селото трима от министрите си – министъра на вътрешните работи и вицепремиер Цветан Цветанов, министъра на труда и социалната политика и министъра на земеделието. Ако при подобни бедствия президенти, премиери, министри и други политици с висок ранг обикновено посещават бедстващите селища и райони, за да си съставят впечатление за ситуацията и проблемите и за да изразят съпричастност и решителност, то в Бисер правителството постави себе си на преден, оперативен план в ролята на непосредствен мениджър на кризисната ситуация. Вътрешният министър по ръководството на кризисния щаб и спасителните операции, а социалният министър собственоръчно раздаваше на засегнатите хора хранителни продукти и други вещи от първа необходимост. Особено ефективна беше появата на министър-председателя. Част от пътуването му беше преминало на борда на военен хеликоптер и от драматичните му преживявания около този полет се оформи атрактивна за медиите приключенска история. Въпреки предупрежденията на военни специалисти, че хеликоптерът бил непригоден за полети в зимни условия, защото нямал система за обезледяване и не можел да каца безопасно на заледен терен, Борисов пръв се качил в машината, за да покаже, че при бедствия трябва да се действа решително и самоотвержено. При пристигането си Борисов не пропусна да атакува недалновидността на предишното правителство – купило хеликоптери, с които можело да се лети в пустинята или през лятото на море, но и да подчертае готовността си даже за саможертва: „Щяхме да паднем.“ Историята намери подобаващо място в повечето от медиите, някои от които представиха храбрия премиер с генералското му звание. Още от първия ден местни, държавни и международни политици (например управителят на област Хасково, президентът Росен Плевнелиев и еврокомисарят Кристилина Георгиева) неуморно хвалеха пред медиите усилията и делата на кабинета, ГЕРБ и техния ръководител. Хвалбите не заглъхваха месеци наред. Пример за тази активност могат да бъдат две изказвания пред организираната през месец май в София национална конференция „Превенция, управление и преодоляване на последствията от кризи“, в която участваха Цветан Цветанов и Кристилина Георгиева в качествата им съответно на министър на вътрешните работи и еврокомисар по международното сътрудничество, хуманитарната помощ и реакцията при кризи – Цветанов: „Ние бяхме там, за да усети обществото моралната подкрепа на държавата“; Георгиева: „Рядко по света съм виждала премиер, президент и министри да стоят толкова близко до хората и толкова дълго, колкото има нужда.“¹⁹

¹⁹ Цитатите са от статия във в-к „Сега“, 18.5.2012, със заглавие „Властта се възхити от реакцията си при наводнението в Бисер“.

Сравнително слабо медийното внимание беше отредено на местния селски герой-спасител и на добре организирани (чрез свое радио, сайт и форум) групи от офроуд любители и професионалисти, които с конвои още на 6 февруари и в следващите дни доставиха в Бисер купени със собствени средства вода, храни, дрехи, ботуши и перални машини за общо ползване.

Правителството се инсценираше не само като спасител, но и като благодетел. Няколко часа след наводнението министерството на труда и социалната политика съобщи, че всеки пострадал ще получи еднократна помощ за покриване на неотложни нужди в максималния размер от 325 лв. по „Закона за социалното подпомагане“. Според действащия тогава и днес закон право на помощ имат лица, които са изчерпали всички възможности за задоволяване на потребностите си чрез собствен труд и доходи или с помощта на родители, деца, съпрузи, внуци или баби/дядовци, т.е. ако имат по-високи доходи от определените за достъп до помощ или възможност за помощ от член на семейството, те нямат право на социално подпомагане. В Бисер помощите бяха раздадени без спазване на правила и критерии, като реално те дублираха в пари помощта за неотложни нужди, осигурена в натура от БЧК. С този прецедент се създаде прилаганата и до днес практика за укротяване на социалното напрежение, но и за поддържане на добър политически имидж – при бедствия да се дават по 325 лв. на всички пострадали лица или семейства. След още няколко часа Борисов обеща, че ще бъдат създадени специални комисии за оценка на щетите по постройките и за описване на удавените животни и че всички засегнати хората да бъдат обезщетени. Изплащането на обезщетения за удавени животни и повреден или отнесен фураж започна още на 9 февруари. При посещение в селото в средата на март добри новини донесе и министърът на земеделието: всички земеделски стопани щели да бъдат обезщетени върху цялата земеделска площ, независимо от реалните щети, защото били унищожени не само посеви и оранжерии, но и като цяло нивите били затлачени с кал, с което ставали необработваеми.

В интервю за радио „Дарик“ в деня след наводнението Борисов обяви, че Изпълнителната комисия на ГЕРБ е решила за нуждите на пострадалите и възстановяването на къщите им да бъдат дарени един милион лева от партийната каса. Той афишира милиона като „наша лична помощ към хората“, макар на практика парите да идваха от държавната субсидия на партията (над 20 млн. лв. за предходната година). Опозиционни партии поставиха под съмнение законността на подобно дарение, но председателят на парламентарната група на ГЕРБ парира критиката с думите: „Когато искаш да помогнеш, няма форма, която да е незаконна.“²⁰ Тук отново се проявява онзи принцип на взимане на политически решения, който беше направил възможно раздаването на помощи и обезщетения, без то да отговаря (изцяло) на закона: противопоставянето на законност и легитимност, при което чрез подходящо тълкуване приоритет бива даван на легитимността. Тази крачка на партията, а и дарителската кампания

²⁰ Цитат по в-к „Дневник“, 10.2.2010 г.

имаха силно присъствие в медиите и подбудиха редица общини, фирми, банки и отделни бизнесмени към дарителство. За шест месеца в специално откритата за Бисер сметка на БЧК бяха преведени над 2.320.000 лева (вкл. милионът от ГЕРБ), а с парите, преведени по други сметки, общата сума достигна три милиона лева. Други лица, банки и фирми даряваха пари на място. Същите те или отново други даряваха и в натура – главно строителни материали.

Правителството се стремеше възможно най-бързо и видимо да върне Бисер към „нормалност“. На 9 февруари премиерът и споменатите по-горе трима министри присъстваха на опелото на четири от жертвите на наводнението. В този тъжен контекст Борисов оптимистично обеща пред местните хора и медиите, че селото ще бъде напълно възстановено. И наистина, бяха мобилизирани професионални екипи и техника, както и временно заети безработни от община Харманли; почистването и извозването на развалини, боклуци, наноси и трупове на удавени животни се осъществи с високи темпове, а в края на март започна подготовката на терените за строеж, докато в други пострадали селища в Хасковска област тинята все още не беше отстранена, дори водата не навсякъде беше изпомпана. Планът предвиждаше до края на годината да бъдат построени 36 къщи в три фази – във всяка по около десет къщи. Строежът на останалите 20 къщи не представляваше приоритет, тъй като старите къщи били или необитавани, или само сезонно обитавани. Правителството възложи строежа на две фирми, които предложиха на собствениците да избират между няколко типови проекта: едноетажни и двуетажни, по-малки и по-големи на площ (между 75 и 108 кв.м. по основите). На 26 април вътрешният министър направи церемониалната първа копка, а на 27 юли също толкова тържествено връчи на първите десет семейства ключовете за новите им домове.

Борисов, Цветанов и други министри се появяваха в селото и при други поводи, винаги с новини за нови и нови положителни развития и благодеяния. Така например на 4 юли премиерът, земеделският министър и отговорният за управлението на средствата от ЕС министър Томислав Дончев, придружени от множество журналисти, се разходиха из селото, за да видят как вървят строежът и ремонтът на къщите и църквата, реновирането на която Борисов беше поставил като задача при опелото през февруари. В препълнената читалищна зала той връчи на 12 земеделски стопани заповеди за одобрението на техни проекти по една от схемите за подпомагане в Програмата за развитие на селските райони. Дончев от своя страна съобщи, че работи активно по поетото през април обещание да привлече европейски пари за благоустрояване на Бисер, а министърът на земеделието (в чийто ресор влиза и горското стопанство) обяви, че складираните пред читалището 250 кубически метра дървени трупи били дарение от държавните горски предприятия за ремонта на покриви. Тържествената атмосфера в залата и напредъкът на строежите извън нея позволиха на Борисов да направи изказването: „Всеки, който иска да направи разлика между мен и Станишев, да отиде в Калояново и да види какво е сега – пет години след наводнението там, и след това да дойде да види в Бисер дали сме

ви забравили. Вижте какво е положението в Бисер пет месеца по-късно и направете разликата.²¹

Представените тук събития и процеси трябва да са показали достатъчно ясно, как бедствието и възстановяването биват инструментализирани политически. Последният цитат разкрива по ярък начин, как мениджмънтът на възстановяването протича същевременно като мениджмънт на политическия имидж, а отстраняването на последиците от катастрофата – като дискредитация на политическия конкурент. Двете правителства всъщност имаха нещо общо – опитваха се да се изплъзнат от обществената критика за липсващите или недостатъчните превантивни мерки и контрол, но подходите им бяха съвършено различни. Ако правителството на Станишев и министерство на Етем бяха прехвърляли отговорността върху изключителни, екстремни природни явления, то Борисов и неговите министри, напротив, не търсеха извинения в природните феномени, а се стремяха да демонстрират ефективност чрез образцови спасителни акции, щедро подпомагане и забележими, набиващи се на очи мерки за възстановяване. Действията на управляващите изглеждаха като спектакъл, в който роля имаха и медиите. Със своите репортажи, интервюта и коментари²² повечето медии²³ насочваха вниманието на публиката колкото към катастрофата и възстановяването, толкова и към качествата на ГЕРБ, правителството и лично на Борисов и Цветанов, като представянето на Борисов следваше и доразработваше утвърдили се още в периода му на главен секретар на МВР (2001–2005 г.) образ, който самият той беше създал – на енергичен, безстрашен, решителен и

²¹ Цитиран по публикация в Mediapool.bg, 4.7.2012; вж. и печатните издания на вестниците „Стандарт“, „Труд“ и „Преса“ от 5.7.2012 г. – с известни разминавания в предаването на изказването. Борисов погрешно нарича град Цар Калоян Калояново.

²² Например чрез засиления акцент върху така или иначе видимата помощ и строителство и върху благодарността на местните жители към политиците-благотетели; чрез разпространяването на емоционални картини, в които Борисов и Цветанов прегръщат утешително или съчувствено засегнати хора или позират с усмивка заедно с щастливи новодошци. При подходящи случаи и чрез креативни тълкувания, на възстановяването, поднасяно на аудиторията като ново начало, бяха придавани дори божествени измерения. Така например появилата се на Велика събота (14.4.2012) небесна дъга в Бисер беше интерпретирана на основата на библейския разказ за потопа – дъгата като символ на договора между Бог и хората, с който се поставя началото на новото човечество.

²³ Следва да се има предвид, че към 2012 г. вече беше завършен процесът на концентрация на важните медии в ръцете на медийни групи в добри отношения с ГЕРБ и правителството и с финансиране от близки до правителството фирми и банки, което доведе до преплитане на политика и журналистика, резултат от което бяха политическото подчинение и самоцензурата, липсата на плурализъм, безкритичните публикации за позициите и действията на правителството, превръщането на медиите в политически трибуни. Вж. доклада на фондация „Медийна демокрация“ „Медиите в България: Карта на проблемите“ от юли 2012 г. (<http://www.fmd.bg/wp-content/uploads/2012/07/fmd-media-critics-report-july-2012.pdf>); за етноложки поглед вж. и Gehl 2012.

твърдо действащ, но едновременно с това и близък до народа политик.²⁴ Политическият интерес и обслужващият го медиен разказ за бедствието и възстановяването обаче, както вече подсказах, имаха и един друг ефект – те формираха възприемането на бедствието и подбуждаха към дарителство.²⁵

Обещанията и действията на правителството изцяло отговаряха на очакванията на жителите на селото, в което никой не беше застраховал дома и имуществото си,²⁶ че държавата ще се погрижи за тях. Тази нагласа на хората, както и отговорът от страна на държавата всъщност не са някакви нови феномени, благоволенieto, обхватът и щедростта, с които правителството на Борисов изпълни очакванията, обаче бяха безпрецедентни. Възможно е очакването, че държавата трябва да откликва при едва ли не всяка по-голяма нужда на своите граждани, да има по-дълбоки исторически корени, но според мене то се утвърждава през социализма вследствие на патерналистичната политика на Българската комунистическа партия. Институциите на централистично изградената социалистическа държава постоянно се опитваха с намеса „отгоре“ да уреждат (но и контролират) социалния живот и с това превърнаха хората в получатели, очакващи спускането на готови решения за техните проблеми.²⁷ Тази ментална нагласа надживя социализма и определя ориентацията и поведението и в съвременността. Красноречиво свидетелство за „чакането“ даде разходката ми с местен жител по улиците на Бисер. Спряхме се пред малка сглобяема къща с две стаи. Събеседникът ми отбеляза, че семейството постъпило глуповато, като приело тази къщичка от частен дарител скоро след наводнението, без да

²⁴ За медийния образ на Борисов вж. Gehl 2012.

²⁵ За влиянието на медийното отразяване на бедствията върху готовността за отклик, щедростта и потока от помощи вж. Button, Schuller 2016, Olsen, Carstensen, Høyen 2003. Правителството се инсценира като благотворител само в Бисер. Далеч от вниманието на водещите политици, а оттам и на водещите медии, а с това и далеч от възможността да получат навременна и достатъчна помощ се оказаха както съседното село Лешниково, така и десетина други хасковски села, напр. с. Динево, които в същия февруарски ден бяха засегнати от наводнения по други причини (несвързани със скъсването на язовирната стена). Усещането за тази отдалеченост е изразено в изказването „Останахме в сянката на Бисер“, което направиха кметският наместник на Лешниково за регионалния „Новинар юг“ (11.3.2012; статията е под заглавие „Покрай Бисер забравиха Лешниково“) и кметът на Динево в разговор с мене през есента на 2013 г. „В сянка“ останаха също Перник и селищата в региона му, които само няколко месеца след наводнението на Бисер, на 22.5.2012 г., пострадаха от земетресение. Щетите там бяха многократно по-големи: оценени бяха на над 60 милиона лева, подадени бяха над 8000 молби за помощи. Политици от управляващата партия посещаваха засегнатите селища почти тихомълком; високотиражните медии също стояха настрана, навярно за да не хвърлят светлина върху неспособността на правителството да се справи със ситуацията.

²⁶ Според по-късни публикации в медиите имало един застрахован.

²⁷ Вж. Brunnbauer 2010 и Benovska-Sabkova 1995: 166, която описва въпросния модел като „социален инфантилизъм“.

изчака от държавата „да им направят хубава къща.“²⁸ В следващата част ще покажа какво се случи в Бисер сред разумно изчакалите, чието възстановяване беше зависимо от интервенционисткия подход на политиците.

Възстановяването като конфликтно поле

Непосредствено след наводнението под натиска на обстоятелствата в Бисер се създава една сплотена „общност по беда“, в която цари чувство за солидарност и за *communitas* в термините на Виктор Търнър. Действията на местните жители се диктуват от съпричастност и спонтанни морални задължения за помощ и взаимопомощ – при извеждането на блокираните в къщите им хора преди пристигането на спасителните екипи, при подслоняването на бездомните и т.н. Според мен те са били извикани единствено от общата криза и необходимостта в кратък срок да се разрешат непосредствени проблеми, без да бъдат набелязвани някакви дългосрочни цели. След пристигането на първите помощи на всички засегнати са предоставени еднакви вещи (храна, вода, дрехи, одеяла, дърва за огрев, фураж за животните), услуги (медицинска помощ, подслон и т.н.), а скоро след това и еднократни парични помощи от 325 лв., така че на първо време не е могло да възникнат въпроси за справедливостта и моралността на достъпа и разпределението на ресурси. Но още в този начален момент, в първия и втория ден след наводнението, се забелязва напрежение между засегнати и незасегнати, след като някои от последните се добират до помощите, възползвайки се от обстоятелството, че сътрудниците на Червения кръст не познават местните жители. Това поведение и последвалото социално напрежение са отчасти резултат на неясноти и недоразумения в комуникацията между институциите, кризисния щаб и местните жители: през първите два дни е било допустимо храна да получи всеки жител, тъй като поради залетите и затворени пътища в магазините на селото не е имало доставки. Трудно обаче могат да се оправдаят опитите на обитатели на ненаводнените части на селото да се снабдят с дърва, въглища, фураж и дори парична помощ.

Скоро след това напрежение възниква и между засегнатите. То е предизвикано от раздаването на електрически уреди (кухненска техника, бойлери, телевизори и др.), доставени главно от складовете на митниците – конфискувани в полза на държавата стоки. Ако хладилниците, подобно на неотложните помощи, са в изобилие и стигат за всички пострадали домакинства, то не така стоят нещата с повечето от останалите уреди. При разпределянето им не всяко домакинство може получи същия предмет, който получават други, вече трябва да се отчитат конкретните щети и нужди. Този нов подход поражда спорове и

²⁸ Историята за прибързаното и неразумното приемане на това дарение (според комшиите стопанката „трябвало да изчака за нещо по-голямо“) е представена и в репортаж на в-к „Сега“, 27.7.2012. Фактът, че беше подхваната отново повече от година по-късно, говори за устойчивостта на нагласата за „чакане“.

кавги между засегнатите – кой е повече и кой по-малко засегнат. Почти всеки е искал да се представи като най-засегнат.

За да се изключат нови противоречия и разприавии, да се опишат щетите на отделните домакинства и в бъдеще да се отчитат справедливо нуждите при разпределението на помощи и дарения в натура и пари, на общоселско събрание четири дни след наводнението е създаден „обществен съвет“, в който влизат кметицата и осем избрани членове. Трудно е да се реконструира от кого и как е дошла идеята за този съвет – от кризисния щаб, областния управител, БЧК (създаването на „обществени съвети“ в бедстващи селища е обичайна практика на БЧК) или при съвместно обсъждане, но е ясно, че той е бил учреден не само заради необходимостта да се овладяват проблеми, породени директно от самото наводнение, но и под натиска на вече разразяващите се социални конфликти и на набелязващите се нови.

Едновременно с обществения съвет са конституирани специални комисии за отделните видове щети. Те обхождат къщите и дворовете, правят описи и оценки на щетите – списъци, които е трябвало да послужат при отпускането на финансови средства за предстоящия ремонт и саниране на повредените къщи и при обезщетяването за други вреди. След оценка на неотложността на нуждите на семействата, чиито къщи са били разрушени или направени необитаеми от наводнението, общественият съвет съставя йерархичен списък, който задава последователността, в която на три етапа трябва да бъдат построени споменатите вече тридесет и шест къщи. В горната му част са поставени семействата/ домакинствата, за които разрушените им къщи са били единствено жилище, като при низходящата им подредба се отчита броят на обитателите и в частност на децата. Семействата от по-долните части на списъка, някои от които живеят постоянно в Бисер, но имат и жилища в други селища, веднага оспорват справедливостта му, като всеки изтъква своите проблеми и своята ситуация като най-спешни за решаване. Възрастна семейна двойка, например, която е поставена в по-долната му част, защото има апартамент в Стара Загора, привежда като аргументи срещу оценката и подредбата, че във въпросното жилище, което със своите петдесет и седем кв. м. така или иначе било малко, живеели децата им и че поминъкът на двамата бил свързан с Бисер, а не с отстоящия на около сто километра град. Въпреки че всяко семейство защитава и се опитва да наложи своите собствени интереси, т.е. въпреки множеството индивидуални случаи, може да се каже, че се създават два конфликтни фронта – между семействата от горната част на списъка, строителството на чиито къщи следва да започне още през пролетта, и семействата от по-долната част, които трябва да почакаат. Трети фронт представляват двадесет собственици, които не стоят в списъка на бъдещите новодомци, защото не живеят в селото и разрушените им къщи са били необитавани – те обявяват, че ще търсят правата си по съдебен път.

Като много по-остри и емоционални се очертават конфликтите по една друга фронтова линия: между семействата от списъка, за които ще се строят или вече

се строят нови къщи, и семействата, чиито къщи (общо около сто) следва да бъдат само санирани.²⁹ Те се разразяват с пълна сила, след като три семейства от първата десетка си избират типови проекти за големи и луксозни къщи – двуетажни, с разгърнатата площ от над 200 кв.м. (108 кв.м. на основите и 120 кв.м. на втория етаж), с три спални, тоалетна и баня на всеки етаж, два балкона, веранда и множество други придобивки, на които не са могли да се радват в някогашните си едноетажни кирпичени домове с дворни клозети. В разгорещени дискусии се поставя моралният въпрос не са ли могли да бъдат по-скромни в желанията си, за да могат парите в дарителската сметка за селото да стигнат за построяването на повече къщи и за допълнителна³⁰ помощ за семействата, които ремонтират повредените си помещения. Освен това, започват да се ширят приказки, че някои от засегнатите кирпичени къщи не били необратимо повредени, но чрез връзки с експертите от Харманли, които преценявали кои къщи трябва да бъдат съборени като негодни за обитаване, собствениците им успели да си издействат предписание за събаряне и по този начин да си осигурят нови масивни къщи.³¹ Обитателите на повредени, но несъборени къщи започват да съжालяват, че стихията не е срутила и техните. Защото разходите за санирането на къщите им превишавали двойно, тройно и дори четворно парите, които са получили като обезщетение.³² Тъй като само малцина са могли да съберат нужната сума, санирането се проточва с месеци, а в някои случаи навярно и с години – при посещението ми година и половина след наводнението попаднах на няколко къщи, които все още не бяха ремонтирани напълно. Към края на юли, когато Цветанов връчва ключовете за първите десет къщи и други десет се строят, е завършен ремонтът и санирането на едва три къщи. Но и тези хора не образуват единна група, тъй като процедурата по описването на щетите не е била съвсем ясна и резултатите от нея се възприемат като спорни, дори скандални. Оказва се, че семейства, в чиито къщи водният стълб достигал „до тавана“ на първия етаж и повредил напълно стените и дограмите, получават по-малка помощ от семейства,

²⁹ Един от първите репортажи, в които вече се усещаше напрежение, беше от 17 март, излъчен по bTV. В него двама видимо ядосани мъже си пригласяха: „Тия ще им направят [къщи], мий?! Ний трябва сами да си го правим [ремонта].“

³⁰ Към възстановителните помощи за ремонт, отпуснати от държавния бюджет по „Закона за защита от бедствия“.

³¹ Става дума главно за къщи, чиито стени в долната си част имат каменен зид с височина от около един метър, а над него са изградени вече с кирпич. При посещението ми в Бисер можах да видя къщи с такъв строеж, които са устояли на наводнението, а двама от събеседниците ми ми показаха, без въобще да ги питам (защото към онзи момент няха представа за особеностите на местното строителство), нови къщи, построени на мястото на кирпичени, които според тях не били „за събаряне“.

³² Според публикации и собствените ми разговори размерът на възстановителната помощ за ремонт е вариал според оценените щети между две и осем хиляди лева. Собственикът на една от къщите, които посетих, беше получил 2135 лв.; твърдеше, че ремонтът му е струвал 6000 лв.

в чиито къщи водата стигнала „само до коляното“ и даже „само до глезена“. Последните биват набеждавани в неморално поведение и облагодетелстване благодарение на приятелски и други неформални връзки със служители в общинската и областната управа и по-конкретно в службите (например технически/градоустройствени и данъчни), издаващи удостоверения с данни, които са фактор както при определянето на размера на възстановителната помощ, така и при ориентировъчното определяне на площта на новостроящите се къщи. Така например, за да завишат площта и данъчната оценка на застроените си имоти, някои от засегнатите собственици успяват *post factum* да узаконят пристройки към къщите и пострройки в дворовете, направени през предходните десетилетия без техническо разрешение и без деклариране, или да „коригират“ нагоре записаната в данъчната служба площ, която преди е била декларирана като по-малка (за да плащат по-ниски данъци). Конфликти възникват и по още един фронт: между тези семейства, които трябва сами да извършат санирането с било то по-малка или по-голяма възстановителна помощ, и онези, за които санирането се осъществява от фирми, а между последните преминава нов фронт – между семействата, стените на чиито къщи биват санирани само отвътре (в стаите), и семействата, за които се санирана и външната страна на стените.³³

С всички тези конфликтни линии, очертали се при разпределението на материалните ресурси, се преплитат множество други, които имат социални и културни измерения. Една от тях разделя засегнатите – по техни думи – на „наши и ваши“,³⁴ на „уредили се и неуредили се“, т.е. на хора със и без (или с по-голям

³³ Беше нужно да поставям много въпроси на събеседниците си, докато схвана всичките тези разделения. Още при тези *post factum* интервюта си представих, колко трудно ще да е било на самите засегнати да се ориентират в актуалната динамична ситуация. На основата на информация от медиите и собствените ми интервюта може да се реконструира следната картина: Нужда от ремонт са имали около сто къщи. Пет от тях са санирани изцяло, а други 17 – само отвътре, като на тези общо 22 не са отпускани бюджетни възстановителни помощи. Санирането е извършено от фирми и е заплатено от дарители (общини „осиновителки“ на къщи, фирми и банки), които предварително са посочили за какво предоставят парите – за цялостно саниране или само за вътрешно. На всички останали (около 80) къщи е предоставена различна по размер парична възстановителна помощ според описаните щети и в съответствие със Закона за защита при бедствия, а за самото саниране е трябвало да се погрижат собствениците. Това очевидно са три различни по атрактивност схеми; несиметричността им и ограниченият достъп до по-привлекателните са очертали гореспоменатите линии на конфронтация. За тези и други проблеми вж. споменатия по друг повод репортаж във в-к „Сега“, 27.7.2012, сполучливо озаглавен „Разделението на хората е новото бедствие в Бисер“.

³⁴ Най-често с тези две думи жителите на Бисер изразяваха разделението както пред медиите, така и в разговорите си с мене. „Наше и ваше има“ беше лаконичната фраза на мой събеседник, когато с пръст насочи вниманието ми към физическия, но и социален пейзаж, който се откриваше пред дома му. От другата страна на улицата се виждаха две нови къщи – една голяма двуетажна и една по-малка – и един празен парцел. Преди наводнението и на трите места имало еднакви, малки, едноетажни къщи. След него едната новопостроена се извисява на два етажа, а в празния парцел строителство няма, защото собственичката на срутената къща живеела и работела в София и я обитавала само през летния си отпуск.

и по-малък) социален капитал и способност да създават или да се възползват от налични социални мрежи. Току-що споменатите подозрения и обвиненията във връзка с това не само изострят вече съществуващите конфликти между получателите по-малко и получателите повече, но и създават нови: между първите и членовете на обществения съвет и комисиите за описване на щетите. Недоволните отправят упреци и дори агресивни обвинения, че съветът (и особено кметът) и комисиите са оценили по-високо щетите на „свои хора“, че са ги лансирали при разпределянето на електрически уреди или са насочвали към тях дарители и дарения³⁵ или че са включили в списъците къщи, чиито собственици от години не се появявали в селото и самите къщи били занемарени, дори рушащи се, с поникнала трева и храсти по покривите. Членовете на съвета и комисиите от своя страна не само отхвърлят обвиненията, но и преминават в атака: те работели за селото, за всички пострадали, докато опонентите им по цял ден стояли на площада, без да допринасят с нещо за общото дело и с единствено занимание да обсъждат кой какво е получил. С противопоставянето на работливи и мързеливи или кадърни и некадърни се прокарва още една конфликтна линия. От една страна тя е ситуативна: между семействата, които вече са се захванали с ремонта на къщите си, и семействата, чиито представители стоят нащрек „на площада“ в очакване било то на салам, електрическа печка или помощ за ремонт. От друга страна тя бива дефинирана като исторически обусловена, като съществувала още преди наводнението. Защото семействата от повредените, но устояли масивни къщи смятат себе си за предприемчиви и работливи хора, успели да си построят големи и хубави домове, а чакащите „на площада“ – за мързеливи хора, прекарвали целия си живот в кирпичени къщи,³⁶ без да съумеят да създадат нещо по-добро. Тук фронтната линия вече бива културализирана; вече става дума за манталитети и способности за модернизация. Прокараната граница дели хората на модерни и примитивни, на цивилизовани и нецивилизовани.

Скицираните дотук развития показват как първоначалната група на засегнатите от наводнението се дезинтегрира. Възникват няколко групи, а поради нови разделения – нови и нови групички на печелещи и губещи хора, които се дефинират от вида и размера на материалната и парична помощ, дошла отвън. С идването на тази помощ белязаната до този момент от консенсус и взаимопомощ

³⁵ Част от дарителите са настоявали даренията да са в пари или услуги (напр. саниране) да бъдат дадени на конкретни семейства, а не да попадат в общ фонд, като обикновено волята на тези дарители е била даренията да се предоставят на най-пострадалото или най-нуждаещото се семейство. Така общественият съвет е бил изправян пред задачата да определя кое семейство в дадения момент е „най“ и да насочва дарителя или даренията към него. Засегнатите, чиито нужди не са отчетени като „най“ и съответно не получават дарения или получават по-малко, отколкото им се иска, смятат, че с решенията си съветът е облагодетелствал „свои хора“.

³⁶ „Като аборигени в къщи от кал“ беше едно от ярките сравнения, направено от собственика на масивна двуетажна къща при площаден диспут в Бисер, излъчен директно по Нова телевизия в предаването „Часът на Милен Цветков“ пет месеца след наводнението, 6.7.2012 г.

социална интеракция се променя драстично. Появяват се егоистични интереси, избухват конфликти. В селото започват да се ширят взаимно недоверие, но и недоверие в институциите, обвинения в неморално поведение и връзкаство, социална завист, вражди и кавги между обезщетени, частично обезщетени и необезщетени, между получили и не получили определена вещь или услуга, между получили повече и получили по-малко. Получилите по-малко се чувстват двойно засегнати – веднъж от наводнението и после от несправедливото от тяхна гледна точка разпределение.

Не трябва обаче да се пренебрегва фактът, че конфликтите в Бисер се разязват не само поради *възприети* несправедливости, изключения и степени на цивилизованост, но и поради *реалното* социално реструктуриране и създаване на социални неравенства. Разпределението на къщите, възстановителните помощи и паричните и материалните дарения предизвикват социални трансформации. Вследствие на наводнението са разрушени малки, едноетажни кирпичени къщи. Обитателите им получават нови, модерни, големи, често двуетажни къщи и така по отношение на жизнения стандарт заемат по-висока позиция от семействата с повредени, но неразрушени масивни двуетажни къщи, за чието построяване са инвестирали пари, време и труд. С други думи, физическото, материалното възстановяване води до социални промени, създава печелещи и губещи. Възстановяването, с което правителството толкова много се гордееше, всъщност не представлява връщане към нормалното в смисъл на връщане към статуквото и живота преди наводнението, а влизане в една „нова нормалност“ (Tierney, Oliver-Smith 2012: 127). Анализът на практиките и резултатите от различни страни на света показва, че е много трудно, понякога дори невъзможно, да се намери подходящ модел за разпределяне на помощи и за възстановяване, който да удовлетворява всички засегнати.³⁷ Излиза, че социалните конфликти

³⁷ Вж. Felgentreff 2008: 287, Felgentreff, Kuhlicke, Westholt 2012: 66. Фелгентреф изолира три основни модела за обезщетяване: еднакво за всички без оглед на индивидуалните щети и нужди; диференцирано според нуждите и диференцирано според размера на щетите, като отбелязва, че поради трудностите при прилагането им в чист вид обикновено биват изнамервани компромисни и смесени форми. В Бисер се наблюдава смесване и на трите принципа: първоначално, но и в последствие при наличие на достатъчно количество еднотипни вещи – равно разпределение между всички засегнати, а по-късно и предизвикалото напрежение и конфликти разпределение според нуждите и според щетите. За да снижи напрежението, общественият съвет прибегва и до четвърти модел – разпределение според късмета, чрез томбола, като за да се избегнат съмнения в манипулация, тегленето на „късметчетата“ с номера на семейства от йерархичния списък на нуждаещите се е било оставено в ръцете на деца. Но и този подход пожънва силна критика от страна на засегнатите – заради случайността на определянето на получателите на помощи. От подобно смесване и не съвсем сполучлив опит за компромиси е белязано и разпределението на новостроящите се къщи. Според сведения от бившия кмет на селото, първоначално (все още в състоянието на *communitas*) била приета идеята на всички останали без дом да бъдат построени еднакви къщи, но в последствие била отхвърлена в полза на виждането, че трябва да се отчитат индивидуалните нужди, както и поне приблизително квадратурата на всяка от съборните къщи.

и разделения се дължат не толкова на самата физическа катастрофа и непосредствените ѝ последици, колкото на политическите решения и действия след нея, предприети „отгоре“ с намерението да се даде видимост на благотелната правителствена намеса, но без отчитане на особеностите на местния социален контекст и без по-широко въвличане на засегнатите (с изключение на няколко общоселски събрания) в обсъждането на идеи и планове и във взимането на решения, както и на неспособността да се постигне местен консенсус за модела за разпределяне на помощите.

Случаят в Бисер не е уникален в България, а още по-малко в света. В Хасковското село Динево, наводнено на същия 6 февруари 2012 г.,³⁸ конфликти се разгарят при и след разпределянето на 5 тона дърва за огрев, 5 тона цимент и 12 топа балатум, които кметицата успява да издейства като дарение от ротарианския клуб в Хасково. Впечатлението ми е, че те са по-приглушени отколкото онези в Бисер, но навярно само защото като цяло недоволството е било насочено в друга посока – към правителството, ГЕРБ и висшите политици, които не показали никакъв интерес към бедстващите в Динево; съответно не били доставени никакви помощи, освен храна и дрехи по линията на БЧК. Разпределянето на дарения и определянето на размера на възстановителните помощи са генератор на конфликти в Пернишкия регион след земетресението от май 2012 г. И там, както в Бисер, промени в списъците на засегнатите, водени от обществените съвети по места, и разлики в оценките и в отпуснатите средства за възстановяване при еднакви щети са фактори, които предизвикват емоционални изблици и антагонизми.³⁹

Съвсем сходни развития разкриват публикациите на десетки антрополози, изследвали бедствия в Латинска Америка и Южна Азия през последните близо 50 години. В статиите си върху възстановяването след катастрофалното земетресение и последвалата го огромна лавина от скални и земни маси в Перу през 1970 г. Оливър-Смит констатира, че действията на местните общности са белязани както от консенсус, солидарност и взаимопомощ, така и от конкуренция и конфликти, като начините на мислене и поведение се променят в течение на времето, и то най-вече от момента, в който в селищата се появява помощ от страна на държавата. Непосредствено след земетресението царели единство и солидарност, които заличавали съществуващите етнически и социални/класови граници и концепциите за частна собственост и дори създавали чувство за братство. Ситуацията се променила, щом пристигнала помощ отвън и трябвало да бъде разпределена: границите били възстановени; солидарността

³⁸ Динево е едно от многото наводнени селища в Хасковска област в този ден. Наводненията нямат връзка със скъсването на стената на язовир Иваново; причинени са от обилните валежи в комбинация с непочистените речни корита и аварийното изпускане на язовири. В Динево щети понасят около 60 сгради, но без да има срутени. Теренните ми проучвания са от 2013 г.

³⁹ Вж. напр. репортажа във в-к „Сега“, 5.7.2012, „След земетресението в Дивотино и даренията, и обезщетенията са бедствие“.

била заменена от отчетлива дихотомия ние-те (главно на класов принцип, но и между групи вътре в отделните класи) и индивидуализъм; съществуващите още отпреди земетресението социални конфликти и вражди, временно заличени във фазата на „братство“, се изострили още повече; появили се конкуренция и настоявания за диференциран достъп до предоставените отвън ресурси.⁴⁰ Същите констатации правят антрополозите, изследвали възстановяването на села в Шри Ланка след опустошителното цунами през 2004 г. Първоначалното чувство за общност и солидарност изчезва след появата на помощи и освобождава място за взаимно недоверие, завист, гняв и социални раздори. Конкуренцията за нови домове, лодки, велосипеди и газови котлони и постоянното сравняване между засегнатите – кой какво и колко е получил – водят до фрагментиране на местните общности в множество малки групи. С приходите отвън помощи, които местните цинично наричат „второ цунами“, „втора вълна“ или „златна вълна“, е възстановена или създадена материалната среда за живот, но в същото време разпределението им нарушава, дори разрушава социалния ред и отношения.⁴¹

При четенето на тези публикации си мислех, че ако в тях заменя което и да е местно име от Перу, Шри Ланка или Северен Пакистан с Бисер, описанието и анализът ще са приложими за българския случай. Публикациите и материалите, отнасящи се за Западна Европа,⁴² не предоставят такава възможност. Причините се крият в редица фактори, които не работят в България и очевидно в Шри Ланка и Перу: отношенията между засегнатите и държавните и общинските институции се основават на институционално доверие (което е ниско или липсващо в България); наред и в сътрудничество с външната интервенция на централни държавни институции при възстановяването и в търсенето на управленчески решения се проявяват граждански сдружения (НПО, религиозни организации, местни граждански инициативни групи, доброволчески организации и др.); обезщетяването от държавни бюджетни фондове, особено в Германия, е нормативно регулирано – принципите и правилата са ясни предварително

⁴⁰ Вж. Oliver-Smith 1979, Oliver-Smith 1999a, вж. и по-общо Oliver-Smith 1996: 311, Oliver-Smith, Hoffman 2002: 9–10.

⁴¹ Вж. Gamburt 2014, Holgersson 2013. За влиянието на външната помощ и обезщетенията върху местния социален и политически ред при други бедствия в Южна Азия вж. напр. Luig 2012: 15–19 и коментиранията там статии.

⁴² На фона на големия брой изследвания на западноевропейски антрополози върху възстановяването след бедствия в Азия, Африка и Латинска Америка, проучванията на процесите в Западна Европа почти липсват; за възстановяването след няколкото големи наводнения в Германия през последните 15 г., например, няма нито едно. За опора в следващите редове използвам социологическото изследване на Whittle et al. 2010 за възстановяването след наводнение в Англия през 2007 г., изследването на географите Thieken, Pech 2015 върху възстановяването след наводненията в Германия през 2002 и 2013 г., съдържащо и социологически проучвания, и моите собствени кратки проучвания от 2016 г. върху възстановяването след наводнението от 2013 г. в селища в поречието на Дунав и притоците му в Бавария, по-подробно върху Дегендорф.

и се спазват стриктно. Ако съществува конкуренция за ресурси, тя е между засегнатите общини, а не толкова вътре в тях. Вътрешно социално напрежение в Англия се създава между застраховани и незастраховани граждани, тъй като първите са инвестирали в застраховки, а вторите получават помощи без да са отделяли собствени средства, но не и Германия и в частност Бавария. Интересното в случая е, че при социологическо проучване сред засегнатите от наводнението в Германия през 2013 г. близо една трета от анкетиранияте дават положителен отговор на въпроса дали застраховалите се са ошетени от предоставянето на държавните помощи за незастраховалите се, каквито самите те не получават (DKKV 2015: 180–181), но това мислено социално напрежение между двете групи не се проявява в реалността, тъй като обезщетяването от страна на частните застрахователи се е осъществило по-бързо, по-небюрокралично и в по-щедър обем отколкото от страна на държавата (там, с. 177–180), което се потвърди и от моето проучване в Бавария: застрахованите са били много по-доволни от начина и размера на обезщетението отколкото незастрахованите, получили държавни обезщетения, поради което не са имали повод да съжаляват за инвестицията си или да роптаят, че другите получават наготово държавна помощ без да са влизали в разходи. В изцяло залетия Фишердорф, квартал на разположения на Дунава град Дегендорф, не само не се породили никакви вътрешни разделения, а точно обратното – в процеса на мотивираната от общ интерес взаимна помощ при възстановяването се установили приятелски връзки между жителите на двете части на квартала, разделен от път с натоварен трафик, които преди наводнението не са имали близки отношения помежду си. Както в Англия (Whittle et al. 2010: 100–101), така и в Бавария възстановителният процес е повод за сравнения „ние-те“, които от своя страна отприщват чувство на завист, намиращо израз в повече или по-малко язвителни подмятания на улицата и коментари на маса в кръчма. То обаче се проявява не вътре между засегнатите, а вън – от страна на незасегнатите, от чиято гледна точка наводнението е дало на засегнатите възможност да си построят нови къщи и изведнъж да се обзаведат с множество нови, модерни вещи. Моят събеседник от Фишердорф виждаше в коментарите на хората от незалетите части на града завист за отскока, който жителите на квартала му са получили във все по-разрастващото се съперничество в консумацията на *нови* неща. Склонен съм да интерпретирам явлението по същия начин. Тук става дума за сравнения и завист в контекста на така нареченото ново консуматорство или конкурентна консумация (competitive consumption)⁴³ – нагласа и поведение, привнесени през последните десетилетия в Европа от САЩ, в които наред с другото водещ е стремежът към придобиване или потребление на луксозни (най-добрата марка) и модерни (най-новата марка) стоки и услуги.

Социалните развития в Бисер могат да бъдат разбрани, ако бъдат осмислени във връзка с пропастта между частното и публично, която по-горе открих като

⁴³ Вж. статията на Schor 1999 и коментарите към нея.

социокултурна, дълбинна предпоставка за наводнението. Тя се отваря отново – този път при разпределението на ресурсите за възстановяване. На преден план излизат типичните за културите в Югоизточна Европа, но и като цяло за южноевропейските и постсоциалистическите източноевропейски общества фамилизъм, партикуларизъм, социално атомизиране и локализиране на социалното доверие в тесен кръг от хора, стоящи в роднински, приятелски или клиентелни отношения.⁴⁴ При това „атомите“ демонстрират слаба (или липса на) готовност за свързване в едно по-голямо цяло, чиито целенасочени действия да надскочат интересите на малките групички и да спомогнат за решаването на общия проблем при разпределението. Всеки е концентриран върху собствените си проблеми и тези на семейството или малката група, търси способи само за тяхното разрешаване и проявява недоверие към останалите малки групи, за които приема, че също действат аморално и само в своя полза. Такъв светоглед и начин на поведение логично водят до аморална конкуренция, конфликти и вражди. Тези размишления ме отвеждат до една теория отпреди 60 години, която колкото и да е била критикувана, остава плодотворна в антропологията – за етоса „аморален фамилизъм“. С него американският политолог Едуард Банфийлд обяснява неспособността на селяните в изследвано от него село в Южна Италия да действат заедно за реализирането на общополезни цели, „надхвърлящи непосредствения, материален интерес на нуклеарното семейство“. Водещи за поведението на „аморалния фамилист“ или „аморалния индивидуалист“ са нагласите, че трябва да увеличава своите материалните изгоди и блага за сметка на други, като приема за дадено, че другите действат по същия начин, и че изгодите и благата, които някой друг получава, непременно са в негов ущърб. Оттук произтичат недоверието, завистта и враждебността към всеки друг индивид или семейство, които се добиват до някакъв успех; просперитетът на другите бива възприеман като лична загуба.⁴⁵

В този ред на мисли поведението на хората от Бисер може да бъде видяно като функция и на една друга, но сходна културна ориентация – възгледа за ограничените блага (*image of the limited good*), който според изследванията на американския антрополог Джордж Фостър от 40-те–60-те години на XX век е характерен за „класическите“ селски общества: Селяните гледат на всички желани в живота неща (вкл. имуществото) като на съществуващи в ограничено/недостатъчно и константно/неувеличимо количество и оттук следва имплицитното допускане, че ако някои индивиди или семейства в селото постигат напредък, подобряват своята икономическа позиция или придобиват непропорционално голям обем от блага, то това става непременно и само за сметка на останалите индивиди и семейства. Както и Банфийлд, Фостър сочи, че когато едно семейство види, че други увеличават благосъстоянието си, то реагира с

⁴⁴ Вж. препратките в бел. 11; вж. и Creed 2011: гл. 4, Беновска-Събкова 2001.

⁴⁵ Banfield 1958, вж. особено с. 10, 85, 115–116 и 121, които послужиха за горното лаконично представяне.

подозрения, завист, гняв и дори агресия, които обикновено са взаимни, както и недоверието между актьорите.⁴⁶

Опирането на модела на Фостър ми се струва уместно⁴⁷, особено вземайки предвид контраста между нагласите в Бисер и онези, които констатирах в Бавария. Там поведението в условията на „новата“ култура на потребление се ръководи, точно обратното, от представата за неограничените блага,⁴⁸ т.е. там става дума за конкуренция при растежа, при натрупването на нови блага, докато в Бисер конкуренция се развива главно при разпределението на вече натрупани, налични, неувеличими блага – в банковата сметка, в складовете за веществени помощи, в списъците с точния брой къщи за строене. Според един от събеседниците ми те трябвало да бъдат разпределени така, че „на всички да има по малко нещо.“ С това изказване той дава израз именно на представата за ограничените блага и на разбирането, че за да има социален мир, те трябва да бъдат поделени поравно и между всички. Тъй като поради „аморалния фамилизъм“ (но и в следствие на интервенционисткия подход на външните за селото актьори) този принцип не проработва и при разпределянето на благата възникват неравенства и нееднаквости, у едни семейства се създава не само усещането за неправилност и несправедливост, но и впечатлението, че те губят нещото, което други семейства получават в повече или допълнително, както и в случая с „Костовото магаре“. И тъй като всеки храни недоверие и подозрения и, точно както италианските селяни на Банфийлд, е постоянно нащрек и зорко следи какво получават другите, всяка доловена чужда печалба, т.е. собствена загуба, отприщва завист, която, както коментира един всекидневник, потапя Бисер за втори път,⁴⁹ води до социално бедствие след „природното“.

⁴⁶ Foster 1965, вж. особено с. 296–297, 301–302, 312 (бел. 6). Представата за ограничените ресурси има свое съответствие в икономическата теория и в теорията на игрите – в т. нар. игра с нулева сума (zero sum game), при която сумата от печалбите и загубите на всички играчи е равна на нула или на някаква константа, т.е. печалбата на един или повече играчи е равна на загубата на другия или останалите играчи.

⁴⁷ Той и до днес е приеман нееднозначно в антропологията; подложен е на критика още в книжката на „American Anthropologist“, в която излиза статията на Фостър.

⁴⁸ Може би все пак не толкова силно колкото в САЩ с господстващата там представа за неограничената консумация (unrestricted consumption), ресурси и възможности като елемент на „американската мечта“. За културната и когнитивна ориентация „image of unlimited good“, изведена от шведския антрополог Алф Хорнборг през 90-те година на XX век като противоположна на ориентацията в анализа на Фостър вж. Trawick, Hornborg 2015: 1–2 и посочената там литература.

⁴⁹ Статия в „Преса“ от 30.7.2012 г., озаглавена „Завистта потопи Бисер“.

Литература

Беновска-Събкова, М. 2001. *Политически преход и всекидневна култура*. София [Benovska-Sabkova, M. 2001. *Politicheski prehod i vsekidnevna kultura*. Sofia].

Джордано, Кр. 2006. *Власт, недоверие и наследство. Скептична антропология*. София [Giordano Christian: *Vlast, nedoverie i nasledstvo. Skeptichna antropologia*. Sofia].

Маринов, Д. 1995. *Българско обичайно право*. Съст. Маргарита Василева. София [Marinov, D. 1995. *Bulgarsko obichayno pravo*. Ed. Margarita Vasileva. Sofia].

Мардиросян, Г. 2009. *Природни бедствия и екологични катастрофи. Изучаване, превенция, защита*. София [Mardirosjan, G. 2009. *Prirodni bedstvia i ekologichni katastrofi. Izuchavane, prevencia, zashtita*. Sofia].

Павлов, П. 2011. *Село Бисер от древността до днес*. Хасково [Pavlov, P. 2011. *Selo Biser ot drevnostta do dnes*. Haskovo].

Петров, П. 2009. Общото – чуждо. Нагласи и поведение в предсоциалистическите земеделски производителни кооперации. – В: *Българска етнология* 35:4, 23–46 [Petrov, P. 2009. *Obshtoto – chuzhdo. Naglasi i povedenie v predsotsialisticheskite zemedelski proizvoditelni kooperacii*. – In: *Bulgarska etnologia* 35:4, 23–46].

Рот, К. 1998 [Roth 2000]. Практики и стратегии за овладяване на всекидневието в едно село на социалистическа България. – В: *Социологически проблеми* 30:3/4, 224–237 [English version: Roth, K. 2000. *Managing Everyday Life in a Village in Socialist Bulgaria: Practices and Strategies*. – In: Christian Giordano et al. (eds), *Bulgaria. Social and Cultural Landscapes*. Fribourg, 179–194].

Alexander, D. 2005. An Interpretation of Disaster in Terms of Changes in Culture, Society and International Relations. – In: R. Perry, E. L. Quarantelli (eds), *What Is a Disaster? New Answers to Old Questions*. Philadelphia, 25–38.

Banfield, Ed. 1958. *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe.

Button, Gr., M. Schuller 2016. Introduction. In: Gregory Button, Mark Schuller (eds), *Contextualizing Disaster*. Berghahn, 1–18.

Barenstein, J., E. Leemann (eds) 2013. *Post-Disaster Reconstruction and Change. Communities' Perspectives*. Boca Raton.

Benovska-Sabkova, M. 1995. Archaic Cultural Models and Totalitarianism. – In: *Ethnologia Balkanica*. Sofia, 162–178.

Boscoboinik, A. 2012. Places of Vulnerability of Vulnerability of Places? Considerations on Reconstruction after a “Natural” Disaster. – In: *Urbanities* 2:2, 62–77.

Brunnbauer, U. 2010. “Everybody Believes the State Should Do Everything for Them”. An Essay on State-Society Relations in Communist Bulgaria. – In: *Divination* 31, 171–180.

Creed, G. 2011. *Masquerade and Postsocialism. Ritual and Cultural Dispossession in Bulgaria*. Bloomington.

Dove, M., C. Carpenter 2008. Introduction. Historical Currents in Environmental Anthropology. – In: Dove M., C. Carpenter (eds), *Environmental Anthropology. A Historical Reader*. Malden, 1–85.

Felgentreff, C. 2008. Wiederaufbau nach Katastrophen. – In: C. Felgentreff, Th. Glade (eds), *Naturrisiken und Sozialkatastrophen*. Berlin, 281–294.

Felgentreff, C., Chr. Kuhlicke, F. Westholt 2012. *Naturereignisse und Sozialkatastrophen* (= Schriftenreihe Sicherheit, 8). Berlin.

Foster, G. 1965: Peasant Society and the Image of Limited Good. – In: *American Anthropologist*. 67, 293–315.

Gamburd, M. 2014. *The Golden Wave. Culture and Politics after Sri Lanka's Tsunami Disaster*. Bloomington.

Geenen, E. 2003. Katastrophe, Terror, Revolution – Gemeinsamkeiten und Unterschiede. – In: L. Clausen et al. (eds), *Entsetzliche soziale Prozesse. Theorie und Empirie der Katastrophen*. Münster, 5–23.

Gehl, K. 2012. Populismus in Bulgarien? Ausdrucksformen des Politischen im gegenwärtigen bulgarischen Mediendiskurs. – In: *Südosteuropa* 60, 217–238.

Groh, D., M. Kempe, Fr. Mauelshagen 2003. Einleitung. Naturkatastrophen – wahrgenommen, gedeutet, dargestellt. – In: D. Groh et al. (eds), *Naturkatastrophen. Beiträge zu ihrer Deutung, Wahrnehmung und Darstellung in Text und Bild von der Antike bis ins 20. Jahrhundert*. Tübingen, 11–33.

Hilhorst, D., Gr. Bankoff 2004. Introduction. Mapping Vulnerability. – In: Gr. Bankoff et al. (eds), *Mapping Vulnerability. Disasters, Development and People*. London, Sterling, 1–9.

Holgersson, C. 2013. *The Give and Take of Disaster Aid. Social and Moral Transformation in the Wake of the Tsunami in Sri Lanka*. Doctoral Dissertation (<https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/33687>). Gothenburg.

Luig, U. 2012. Negotiating Disaster. An Overview. – In: U. Luig (ed.), *Negotiating Disasters. Politics, Representation, Meanings*. Frankfurt, 3–26.

Mauch, Chr. 2009. Introduction. – In: Chr. Mauch, Chr. Pfister (eds), *Natural Disasters, Cultural Responses. Case Studies toward a Global Environmental History*. Lanham, 1–16.

Oliver-Smith, A. 1979. Post Disaster Consensus and Conflict in a Traditional Society. The 1970 Avalanche of Yungay, Peru. – In: *Mass Emergencies* 4, 39–52.

Oliver-Smith, A. 1996. Anthropological Research on Hazards and Disasters. – In: *Annual Review of Anthropology* 25, 303–328.

Oliver-Smith, A. 1999. “What is a Disaster?” Anthropological Perspectives on a Persistent Question. – In: A. Oliver-Smith, S. Hoffman (eds), *Angry Earth. Disaster in Anthropological Perspective*. New York, London, 18–34.

Oliver-Smith, A. 1999a. The Brotherhood of Pain. Theoretical and Applied Perspectives on Post-Disaster Solidarity. – In: A. Oliver-Smith, S. Hoffman (eds), *Angry Earth. Disaster in Anthropological Perspective*. New York, London, 156–172.

Oliver-Smith, A. 2005. Communities after Catastrophe. Reconstructing the Material, Reconstituting the Social. – In: St. Hyland (ed.), *Community Building in the Twenty-First Century*. Santa Fe, 45–70.

Oliver-Smith, A., S. Hoffman 2002: Introduction. Why Anthropologists Should Study Disasters. – In: S. Hoffman, A. Oliver-Smith (eds), *Catastrophe & Culture. The Anthropology of Disaster*. Santa Fe, Oxford, 3–22.

Olsen, G., N. Carstensen, Kr. Høyen 2003. What Determinates the Level of Emergency Assistance? Media Coverage, Donor Interests and the Aid Business. – In: *Disasters* 27:2, 109–126.

Roth, Kl. 1998. Ethnokulturelle Gemeinschaft der Balkanvölker. Konstrukt oder Realität? – In: V. Heuberger et al. (eds), *Der Balkan. Friedenszone oder Pulverfass?* Frankfurt, 63–78.

Roth, Kl. 2008. Vom Rand in die Mitte. Die EU-Integration Südosteuropas. – In: K. Pöge-Alder, Chr. Köhle-Hezinger (eds), *Europas Mitte – Mitte Europas. Europa als kulturelle Konstruktion*. Jena, 135–145.

Roth, Kl. 2011. Krisenmanagement – Strategien des Umgangs mit ökonomischen Krisen in der bulgarischen Bevölkerung. – In: *Südosteuropa Mitteilungen* 51:1, 26–35.

Schor, J. 1999. The New Politics of Consumption. – In: *Boston Review* 24:3 (<http://bostonreview.net/forum/juliet-b-schor-new-politics-consumption>).

Sökefeld, M. 2012. The Attabad Landslide and the Politics in Gojal, Gilgit-Baltistan. – In: U. Luig (ed.), *Negotiating Disasters. Politics, Representation, Meanings*. Frankfurt, 175–204.

Thieken, A., I. Pech 2015. Risikovorsorge und Wiederaufbau. – In: DKKV (ed.), *Das Hochwasser im Juni 2013. Bewährungsprobe für das Hochwasserrisikomanagement in Deutschland* (= DKKV-Schriftenreihe, 53). Bonn, 170–183.

Tierney, K., A. Oliver-Smith 2012. Social Dimensions of Disaster Recovery. – In: *International Journal of Mass Emergencies and Disasters* 30:2, 123–146.

Trawick, P., A. Hornborg 2015. Revisiting the Image of Limited Good. On Sustainability, Thermodynamics, and the Illusion of Creating Good. – In: *Current Anthropology* 56:1, 1–27.

Whittle, R. et al. 2010. *After the Rain – Learning the Lessons from Flood Recovery in Hull*, Final Project Report for “Flood, Vulnerability and Urban Resilience: a Real-Time Study of Local Recovery Following the Floods of June 2007 in Hull” (<http://www.lancaster.ac.uk/lec/sites/cswm/hullfloodsproject/AFTERTHERAIN-FINALREPORT.pdf>). Lancaster.

Wisner, B. et al. 2004. *At Risk. Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters*. London, New York.

Доц. д-р Петър Петров
Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей при БАН
Московска 6А
1000 София
E-mail: pgpetrof@yahoo.com